

А. С. Русяєва

Стаття написана з нагоди 170-річчя першого видання унікальної епіграфічної пам'ятки Ольвії — декрету на честь Протогена, сина Геросонта, державна і благодійницька діяльність якого розглядається автором.

Відтоді, як Г. Келер і П. Кеппен вперше опублікували декрет на честь Протогена¹, він став невід'ємною складовою історії і культури Ольвійського полісу. Здавалося б, за сто сімдесят років, які минули з того часу, можна було дослідити всі питання, що так чи інакше пов'язані з ним. Однак цей документ постійно привертає до себе увагу багатьох вчених, які вивчають історію еллінів Нижнього Побужжя та різні етнополітичні угруповання Північного Причорномор'я в III ст. до н. е.

Дійсно, Протогенівський декрет являє собою унікальну, талановито написану хроніку історії Ольвії цього періоду у зв'язку з евергетичною діяльністю одного її громадянина. В ній зафіксовані свідчення про різні племена і їх контакти з містом, складності у взаємовідносинах елітарної верхівки і простих членів громадянської общини, спробах подолання голоду і страху перед загрозою нападу варварів; відбито і ряд моментів, які характеризують психологічний стан демосу в період кризи, зіткнення добра і зла, прояв патріотизму і байдужість до долі вітчизни, моральне падіння окремих осіб і велич душі інших. Такому його сприйняттю допомагають введені до канви документа окремі епізоди: прибуття в Канкіт царя Сайтафарна, постійні вимоги данини і дорогих дарунків, віддача під заставу священних посудин і їх викуп, закупівля хліба під час голоду, гнів царя і страх народу перед загрозою його наступу, а також можливого походу галато-скірів, повна байдужість багатьох заможних громадян Ольвії до долі общини і міста. Всі ці і багато інших подій відбуваються не одночасово, а протягом багатьох років діяльності Протогена. Постійно звучать у тексті декрету сполучники «і, а, іще ж», за допомогою яких не тільки збільшуються заслуги Протогена, але разом з тим розширюються свідчення про тяжкий стан міста.

Різні питання, які випливають з цього документа, залишаються дискусійними, оскільки й дотепер у Північному Причорномор'ї немає епіграфічної пам'ятки, тотожної за інформативністю декретові, як і не трапилася особа, подібна до знаменитого евергета Ольвії. Проте при вивченні цієї хроніки менш за все розглядався сам Протоген². Саме його всебічній характеристиці і присвячена стаття. Для більш повного розуміння діяльності і характеру Протогена необхідно хоча б коротко торкнутись і тих питань, які стосуються умов, за яких він жив і діяв.

Вже з оповіді декрету на його честь зрозуміло, що це був один з найтяжчих часів в історії Ольвії від дати її заснування. Відносно того, коли саме його винесли ольвіополіти на своїх народних зборах, існують різні думки й гіпотези. І хоча хронологічні розходження вимірюються інколи навіть століттями, все ж такі розбіжності викликають подив хоча б тому, наскільки, виявляється, суб'єктивним і різночасовим може бути встановлення дати будь-якого лапідарного документа, якщо в його тексті відсутні конкретні дані, що свідчать про час його виникнення³.

Виходячи з усієї суми досліджень, дата декрету на честь Протогена має широкі хронологічні рамки і в працях останнього десятиліття (третя чверть III ст. до н. е.; 20—10-ті роки того ж століття; рубіж III—II ст.; 180—170-ті

роки до н. е.)⁴. Як видно, розходження надто значні, аби не звернути на них увагу. Стож залишається, враховуючи також і власні міркування, прийняти одну із запропонованих дат. На мій погляд, судячи з усіх аргументів, найбільш близькою до того становища, що склалося в Ольвійському регіоні за часів життя Протогена, може бути друга половина III ст., але, певно, до 216 р., оскільки серед племен, які перелічені в декреті, відсутні відомі своєю войовничістю бастарни⁵. Майже одностайно дослідники ольвійської хори вважають, що в основній своїй частині вона була втрачена близько середини III ст.⁶ В декреті теж немає свідчень про те, що поліс володіє якимись поселеннями. Лише у двох випадках відзначено, що «разом з тим в країні (ΚΑΤΑ ΤΗΝ Γ ΧΩΡΑΝ) трапилось багато й інших сумних подій». Тут, певно, треба розуміти приольвійську територію, оскільки оповідь стосується ольвіополітів, можливо, саме той факт, що у зв'язку з війнами і неврожаями довелося залишити хору. Зазначено також, що Протоген «нікого з відкупщиків податків не вигнав з маєтку», якими, певно, називались володарі так званих садіб. Отже, якщо декрет було видано десь у межах останньої чверті III ст., то це ще не значить, що події, описані в ньому, не відбувалися раніше.

Різні джерела вказують, що Ольвія не була самотньою в цьому скрутному становищі протягом кількох десятиріч. Нестача хліба внаслідок періодичних неврожайів знаходить підтвердження і в інших епіграфічних документах — присвятній плиті сітонів, які вибирались в екстраординарних випадках для розподілу хліба, і в декреті на честь Антестерія, де йдеться про сітометрію⁷. Соціально-економічна криза охопила великі регіони на Балканах, в Малій Азії і Причорномор'ї⁸. З одного боку, засухи викликали катастрофічну нестачу хліба і навіть голод у середовищі найбільш вразливих верств населення, а з другого, поступова зміна екології на обширних територіях⁹ спричинила незнання до тих пір рух різних племінних об'єднань, зусилля яких, безперечно, теж були направлені на пошуки всього необхідного для виживання, внаслідок чого зросли грабіжницькі напади на міста, святилища та кораблі¹⁰.

Судячи з Протогенівської хроніки, із заходу загрожували галати і скіри, з півночі і сходу — скіфи, савдарати, тісамати і особливо сайї, на чолі з Сайтафарном. Вперше в ольвійському документі відзначено такий чіткий розподіл і знання етнізмів племен, які загрожували місту і яких, звичайно, ольвіополіти добре знали, хай навіть лише з розповідей, що доходили до них. Порівняння з етнографічною картою Геродота показує, що Ольвія не мала постійних сусідів з боку степів. Ймовірно, до цього часу зовсім зникли з її поля зору калліпиди та алазони. Більше того, назва серед савдаратів і тісаматів скіфів, які до того ж намагались знайти притулок в укріпленому місці, свідчить про те, що це плем'я було вже численно невеликим. Таким чином, упродовж догетського часу в степах поблизу Ольвії так і не утворилися постійні об'єднання осілого населення. Племена різноетнічних номадів увесь час змінювались: очевидно, один етнополітичний союз перемагав інший, через що вони повсякчас міняли своє місце проживання.

За життя Протогена найсильнішими серед усіх племен були галати (історичні кельти) й сармати. Проте ті завойовницькі походи, які часто приписуються галатам стосовно Ольвії та її хори, видаються перебільшеними. Навряд чи саме галати, які вели активну військову діяльність на Балканах і в Подунав'ї ще в першій половині III ст., стали єдиними винуватцями загибелі ольвійської хори, що нібито вщент була зруйнована ними внаслідок кількох спустошливих рейдів¹¹. Якщо вдумливо прочитати текст Протогенівського декрету, то з нього ясно, що галати не доходили до кордонів Ольвійського полісу. В документі йдеться лише про те, що «перебіжчики повідомляли, що галати і скіри утворили союз й зібрали великі сили, які і з'являться зимою». За таких чуток населення вдалося до паніки, а іноземці взагалі виїхали з міста. Але ті мешканці, що залишились, спрямували всі можливі зусилля на укріплення міста. В декреті немає й натяку на те, що галато-скірський воєнний союз вчинив такий грабіжницький напад на Ольвію чи її поселення. Відсутність на хорі масових убиств, пожеж та руйнувань, швидше за все, вказує на те, що хора була залишена. Ї основною причиною цього були як безперервні засухи, так і поява поблизу міста різних войовничих кочових угруповань.

вань. Серед них тісамати, савдарати, скіфи, сайї не менше лякали ольвіополітів, ніж далекі галати¹².

Та найціннішим є те, що саме галати згадуються в Протогенівському декреті. Безперечно, що ольвіополіти знали про ці войовничі племена, які зуміли розгромити Македонію і захопити велику частину північної Греції, дійшовши до знаменитого панеллінського святилища Аполлона в Дельфах, відомого ольвіополітам (деякі громадяни Ольвії навіть отримали в ньому проксенію). Поразка галатів біля святилища викликала велику радість усіх еллінів. З нагоди цих подій влаштовувалося щорічне святкування перемоги — сотерії¹³. Саме поінформованість ольвіополітів щодо сили і войовничості цих племен стала причиною їх паніки і втечі всіх ксенів, які, можливо, й повернулися після тієї злощасної зими, коли стало ясно, що похід не відбудеться.

Що ж стосується сарматів, то відносно їх перебування, хай навіть поки що спорадичного, у Дніпро-Бузькому регіоні у другій половині III ст. до н. е. існують діаметрально протилежні точки зору: одні дослідники за сайїв, що брали дакину з ольвіополітів, вважають сарматів (або царських сарматів)¹⁴, інші — не менш впевнені в тому, що це царські скіфи¹⁵. Однак те, що Сайтафарн лише наїздами вимагав дарунків, до того ж знаходився «на тому боці» (тобто на лівобережжі Гіпанісу або ж і Борисфену, оскільки володіння ольвіополітів простягалися до Нижнього Подніпров'я), а також зважаючи на зовсім новий етнонім його підданих, належність його до сарматського етносу, що почав виходити на широку історичну арену, не викликає сумніву. При цьому не можна ігнорувати знання самих ольвіополітів, які в декреті відзначають конкретні етноніми незалежних від них племен і об'єднань¹⁶.

Отже, за життя Протогена були такі роки, коли зовнішньополітичне становище ставало вкрай напруженим, інколи близьким до того, яке такі трапилось, але значно пізніше, коли жителям Ольвії на деякий час довелося взагалі залишити місто внаслідок гетського нашествия. Звичайно, такий стан тією чи іншою мірою зачепив усі верстви населення. Необхідно відзначити також, що переважна більшість ольвіополітів не була аполітичною, а тим паче Протоген. Судячи з усієї оповіді, він не став ні визначним державним діячем, ні провідником військово-політичних сил; жодного разу, певно, не вибирався в колегію архонтів чи стратегів. У всякому разі, якби це було саме так, то навряд чи ольвійський «літописець» діяльності визнаного евергета не згадав би про цю його службу. Перші фрази декрету на його честь вказують на генетичну, успадковану від батька, прихильність до демосу та про його вміння весь час говорити, тобто виступати на народних зборах.

Оскільки його батько Геросон належав до заможних громадян і в місті за його життя вже існував гімнасій¹⁷, безсумнівно, що Протоген мав освіту й, можливо, навіть вищу, вивчав ораторське мистецтво та добре знав математику. З одного боку, про це може свідчити гуманізм його світогляду, а з другого — яскраво виражене раціоналістичне мислення, вміння вдало і безпомилково проводити складні фінансові операції не лише для збільшення власних прибутків, але й для збагачення міста, поліпшення його економічного стану, звільнення від зовнішньої заборгованості і т. ін.

Декрет, головним чином, оповідає про евергетичну та пов'язані з нею політичну і фінансову діяльність Протогена. Його було обрано членом фінансової колегії Дев'яти, а також на посаду скарбника (за В. В. Латишевим, верховного розпорядника фінансами). Він оперував найважливішими міськими прибутками, вражаючи своїх громадян справедливістю і м'яким поводженням з ними, хто через важкі економічні обставини не міг сплачувати в зазначені строки податки і борги. Як вказує автор декрету, він не виганяв з маєтків (а значить, були такі, що виганяли) і не відбирав нічого з майна (тобто таке правило існувало і було закономірним у державній політиці Ольвії). Протогену його філантропія зараховується як одна із заслуг і, можливо, незначних, бо стоїть на останньому місці в документі. Зрозуміло, що не всі ольвійські скарбники могли і хотіли за свій рахунок скасовувати міські борги. Найбіднішим він взагалі відпускав борги, іншим продовжував строк сплати податків без нараховування процентів. З самого початку, коли його було обрано членом Дев'яти, Протоген вніс у громадську скарбницю 1500 золотих статерів у ра-

хунок майбутніх прибутків для придбання дарунків Сайтафарну та скіпетроносцям.

На посаді скарбника Протоген пробув три роки і за цей час зумів звільнити місто від усіх боргів і процентів. З інших декретів, наприклад, на честь родосця Гелланіка або ж трьох синів херсонесита Аполлонія, відомо, що Ольвія в скрутні часи своєї історії змушена була брати великі позики в іноземців¹⁸. Так, Аполлоній позичив місту 3000 золотих статерів з умовою повернення боргу через кілька років з процентами, але Ольвія не змогла розраховатись з ним за його життя, бо ще й синам Аполлонія довелося йти на поступки ольвіюполітам, відстрочуючи борги й знімаючи проценти.

У звільненні міста від усіх боргів проявилась безкорисливість і гуманність Протогена. Водночас він простив заборгованість його батькові і собі самому всім боржникам на суму 6000 золотих статерів. За такого важкого становища це була чи не найважливіша, найпочесніша і найвідповідальніша посада, бо саме вона вимагала добропорядного служіння народові, заповзятливості і безкорисливості, а також розумного проведення фінансової політики. Про виконання своїх обов'язків Протоген щорічно звітував перед народними зборами і за бездоганну роботу обирався демосом тричі, хоч, судячи з усього, такі магістратські посади, як і інші в демократичній Ольвії, мали бути однорічними. В декреті особливо підкреслено, як велику заслугу Протогена, що демос, незважаючи навіть на конституційні установи, лише йому довірив у скрутний час свої фінансові справи протягом трьох років.

Чи справді в такому разі можна вбачати значні порушення принципів ольвійської демократії? Ю. Г. Виноградов вважає, що причина такого відступу від законів криється не стільки в тому, що такі посади вимагали великих витрат з боку магістратів, скільки в тому, що відносно них, внаслідок серйозної фінансової і адміністративної відповідальності, застосовувався високий майновий ценз, під який вже не підходили середній і нижчий прошарки громадянства²⁰. Але чи не в цьому, особливо в кризових ситуаціях, був єдиний вихід для спасіння полісу, коли його фінанси ризиковано було довіряти тим, хто не мав своїх коштів і міг замість того, щоб вносити в казну свої гроші, брати чужі.

Одразу ж, як в Ольвії було більш-менш налагоджено фінансове господарство, він припинив виконання обов'язків верховного скарбника. Якби тут дійсно сталося серйозне порушення демократично-правових норм і Протоген прагнув захоплення влади, то за такого важкого становища, в якому перебувала ольвійська община, безсумнівно, йому вдалося б це зробити за допомогою підкупів і обіцянок. Тим паче, якби Протоген справді був тираном, комерційним монополістом, глитаєм і лихварем, яким його інколи представляють деякі вчені²¹, то йому б вдалося виконувати і обов'язки головного фінансиста, навіть не докладаючи до цього власних коштів, а маніпулюючи грошовими операціями. Ситуація в Ольвії була дуже сприятливою для захоплення влади. До того ж увесь еллінський світ був охоплений кризою і руйнацією старих полісно-демократичних підвалів.

Проте в декреті змальовано зовсім іншу картину. І, здається, що, якби Протоген уособлював тільки риси лихваря, експлуататора і монополіста, ми б ніколи не побачили такого документа, який залишили нам ольвіюполіти про свого славного громадянина. Дуже ризиковано кризь призму лише одного Протогена робити значні і серйозні висновки про те, що в III ст. до н. е. керівні посади займали тільки представники багатой знаті, якщо це навіть і відповідало дійсності. Щодо саме такого політичного становища, на жаль, збереглося мало документів.

Окрім фінансової діяльності, Протоген займався також організаційно-будівельною. Причому і цей рід діяльності спричинила загроза можливого нападу галато-скірів, а місто не було обнесено оборонними стінами з усіх боків. Демос запрошував усіх заможних людей допомогти і не допустити, щоб вітчизна опинилася під владою ворогів, але ніхто, крім Протогена, не відгукнувся на прохання. На цьому наголошується в декреті і, певно, не тільки для того, щоб ще більше відтінити самопожертву Протогена. Здається, що саме

так воно і було, бо не всі люди, де б і коли вони не жили, наділені рисами альтруїзму.

Виступивши на народних зборах, Протоген пообіцяв «сам збудувати дві стіни» за 1500 золотих статерів і одразу після цього приніс на збори частину цієї суми як заставу. Більше того, під час будівництва стін він особисто керував роботами. В результаті будівництво обійшлося без збитків для демосу. Відбудував він також дві старі вежі біля великих воріт, певно, з північного в'їзду в місто, і прясло стіни біля башти Посія. За його рахунок відремонтовано житницю (ΤΟ ΣΙΤΟΒΟΛΟΝ), де зберігалось громадське зерно на випадок неврожаїв чи військової загрози, пилон біля виставки товарів і державні кораблі.

Скільки часу тривало це будівництво, в декреті не зазначено. Але при тодішньому економічному становищі важко уявити, щоб за один рік були споруджені масивні кам'яні стіни²². А оскільки вони будувалися з метою захисту від галато-скірів, які буцімто мали напасти взимку, і далі вони не згадуються, можна ще раз підкреслити, що чутки про цей похід не справдились.

За життя Протогена Ольвія неодноразово змушена була виплачувати данину царю Сайтафарну. Судячи з усього, підвладне йому плем'я сайїв жодного разу не підходило до міста, тим паче не був у місті і сам цар. У всякому разі, декрет такої події не відзначає. Невідомо навіть, на якому березі вони розташовувались, чи мали кочівники тут свою постійну базу; де треба шукати Канкіт, в якому проїздом зупинився Сайтафарн, вимагаючи дарунків від ольвіополітів. Посольський кортеж, відправлений до них, свідчить про те, що сайї найчастіше зупинялись на лівому березі Гіпанісу або й Борисфену, оскільки саме через цю річку було важко переправлятися. Як би там не було, а Протогену довелося неодноразово сплачувати данину з власних коштів.

Згадується, хоча й побіжно, участь Протогена в дуже ризикованій посольській місії до цього царя. За відсутності коштів у міській скарбниці, Протоген і Арістократ, взявши свої 900 золотих статерів, відправились до Сайтафарна, але того не задовольнила принесена сума. Розгніваний цар виступив походом проти Ольвії. Текст декрету в цьому місці обірвано, взагалі не ясно, чим закінчилась його загроза, але, судячи з того, що про неї так детально розповідається в почесному декреті, врешті-решт все було влаштовано на користь ольвіополітів, звичайно, знову ж таки з допомогою золотих статерів Протогена. На жаль, невідомо, в яку суму на цей раз обійшлося грізне незадоволення сарматського царя, якому ольвіополіти щороку сплачували данину. В. В. Латишев припускає, що Сайтафарна не задовольнила остання сума тому, що вона мала бути ще більшою: у зв'язку зі спорадичною появою сайїв у безлюдному приольвійському регіоні ольвіополіти змушені були розплачуватись за весь час і інколи ця данина зростала²³.

Багато корисного зробив Протоген у ті роки, коли Ольвію спіткав голод. При жерцях Геродорі і Плейстархові з його допомогою була заготовлена достатня кількість хліба в полісній житниці. Вдалі фінансові розрахунки і послужливість Протогена принесли грошові прибутки і чимало хліба ольвійському демосу, незважаючи на неврожаї. За відзначені в декреті два роки Протоген продав демосу за дешеву ціну і в розстрочку на рік 4500 медимнів пшениці (близько 11250 пудів).

Автор декрету не розкриває, яким чином Протоген, навіть за несприятливих кліматичних умов, мав таку величезну кількість зерна: чи він був значним землевласником і земля була у нього родючіша, ніж у інших; чи скуповував за дешеву ціну зерно в інших областях. Невідомо, чи володів Протоген власними кораблями. Для перевезення каміння при спорудженні оборонних стін використовувались за платню різні приватні судна, поки Протоген не фінансував ремонт державних.

Благодійна діяльність Протогена, згідно з декретом, продовжувалась протягом всього життя. В. В. Латишев правильно відзначає, що зі змісту декрету не можна точно встановити хронологію евергетичних дій Протогена²⁴. Хроніст і не ставив собі за мету відтворити рік за роком всю діяльність евергета. Відсутня чітка хронологія і в тій частині декрету, яка розміщена на лицьовому боці плити. Можливо, що в Ольвії не велися щорічні хроніки. Але чи

настільки вже важлива ця хронологія для документа про евергетію? В першу чергу відтворені найважливіші моменти благодійницької діяльності Протогена, які ще були дуже пам'ятні ольвійським громадянам, і ті події, що відбулися в полісі незадовго до його смерті, відігравши значну роль у збереженні суверенітету. Це, насамперед, економічна залежність від царя Сайтафарна, якому доводилося щорічно сплачувати грошову данину і закуповувати інші дорогі подарунки, боячись при цьому, що вони йому не сподобаються і він виконає одну із своїх загроз — розв'язати війну проти ольвіополітів. Останні згодні були віддати все, аби не дійшло до сутички з варварами. І в багатьох випадках, дякуючи Протогену, Ольвія таки зуміла вистояти в цьому протиборстві.

Не менше для ольвійського демосу важило й те, що Протоген за 100 золотих статерів викупив священні посудини, які архонти віддали під заставу іноземцю Поліхарму. Коли строк повернення грошей вийшов, він вирішив переплавити посудини: можливо, навіть, що це був золотий чи срібний посуд з храмової скарбниці. Сума, сплачена Протогеном за посудини, була однією з найменших у числі його пожертвувань, але розповідь про неї відзначена на початку декрету і в цьому варто вбачати, що як для демосу, так і для самого Протогена ці сакральні речі мали особливе значення. Вони символізували вірність іонійським традиціям і релігійним культам. Втратити їх — означало поховати і частину того, що з'єднувало демос Ольвії і в найтяжчі часи історії.

І, нарешті, те, що в голодні роки ольвіополіти зуміли наповнити державну житницю зерном. У цій торговельній операції найактивнішу роль, на прохання громадян, відіграв Протоген, заслуживши своєю справедливою діяльністю їх вдячність.

На зворотному боці плити неодноразово вводяться сполучники «ΕΤΙ ΔΕ» та «ΚΑΙ» — «іще ж», «і», «а», що, звичайно, вказує на додаток розповіді, згадку про більш давні події, які відбувалися, але вже не мали такого великого сенсу в житті ольвіополітів. Це і згадка про чутки відносно нападу галатоскірів, і, у зв'язку з цим, негайне спорудження оборонних стін та ремонт деяких будівель і кораблів, звільнення міста від боргів та скасування боргів власним і батьковим боржникам, на 6000 золотих статерів. Остання сума, певно, була значною, а то й великою для того часу. Але вона складала багаторічну суму, до якої належали навіть позички його батька. І якщо Протогена порівняти з братами херсонесита Аполлонія, які все-таки не погасили Ольвії батькову позику в 3000 золотих статерів, а лише зняли проценти з неї, то на їх фоні Протоген виступає взірцем гуманності і справедливості.

В. В. Латишев навів усі заслуги цього евергета в тому порядку, як вони, одна за одною, викладались автором декрету²⁵. Більш доцільно згрупувати їх за окремими ознаками (табл.). За розрахунками В. В. Латишева, Протоген витратив на пожертвування місту і його демосу більше 15000 золотих статерів (50 талантів).

Оскільки в декреті сказано, що він все своє життя «продовжував говорити і діяти найкращим чином», цю суму (зважаючи на складність встановлення дійсної хронології його евергетії) можна розділити на той відрізок часу, коли він міг витрачати власні кошти на пожертвування. Якщо припустити, що він прожив мінімум 50—60 років, то за 30—40 років цілком міг витрачати якусь частину своїх прибутків на евергетію.

У жодному випадку автор декрету не натякає на те, що, за часів Протогена, при існуванні в місті різних соціальних верств населення, траплялись такі ситуації, коли якась група людей виражала невдоволення своїм становищем або вважала за доцільне піднімати бунти проти більш заможних. Своєрідне насилля над текстом декрету, бажання з сучасних класових позицій побачити в ньому те, про що насправді прямо не говориться, видається методично помилковим. Так, М. Парович-Пешикан намагається довести, що Протоген скасував усі борги тільки тому, що змушений був піти на таку жертву під натиском боржників і в результаті сильних зворушень серед незаможного населення, яке вимагало відміни боргових зобов'язань²⁶. Якби цей евергет, який протягом всього життя допомагав своїм співвітчизникам, за що неодноразово увінчувався золотими вінками, дійсно змушений був скасувати

борги, пасуючи перед своїми і батьковими боржниками, то автор декрету не відзначив би цей факт як одну з його заслуг перед демосом.

№ пп.		Кількість золот. стат.
I. Данина і дарунки сайям		
1.	На дарунки Сайтафарну під час його перебування в Канкіті віддав	400
2.	На народних зборах, коли сайї прийшли за дарунками, запропонував	400
3.	Як член Колегії Дев'яти в рахунок майбутніх прибутків для дарунків царю і скіпетроносцям запропонував	1500
4.	За спорядження посольства до резиденції Сайтафарна дав Форміону	300
5.	Перебуваючи на посаді посла, сплатив Сайтафарну свої	900
II. Викуп		
6.	За закладені священні посудини заплатив	100
7.	Відшкодував сторговане вино для міста	300
III. Продаж хліба		
8.	Продав демосу 2000 медимнів зерна за півціни, втративши, не враховуючи процентів	200
9.	Знову продав демосу 2500 медимнів хліба, отримавши всю суму мідяками, в результаті чого втратив (за розрахунками В. В. Латішева)	2270
10.	На закупівлю хліба для демосу віддав	1000
IV. Організаційно-будівельна діяльність		
11.	Спорудив дві оборонні стіни	1500
12.	За ремонт башт, будівель і суден віддав загалом	300
V. Скасування боргів		
13.	На посаді верховного скарбника міста скасував борги або давав відстрочки на який завгодно час, але про понесені ним при цьому втрати, не звітував	?
14.	Протягом трьох років позбавив місто від процентів і боргів за свої кошти	?
15.	Скасував борги всім, хто позичав гроші у його батька чи в нього	6000

Евергетичну діяльність Протогена треба оцінювати в усій сукупності. З багатьох епіграфічних пам'яток елліністичного часу відомо, що саме в цей період найбільшого розмаху набула евергетія²⁷. На фоні благодійницької діяльності окремих громадян, головним чином аристократичного походження, серед яких, звичайно, були й такі, що прагнули завоювати славу знаменитих евергетів або ж займати вигідні державні посади²⁸, Протоген вирізняється не тільки своїми значними і різноманітними пожертвуваннями, добротою і прихильністю до своїх співгромадян. Усвідомлення громадянського обов'язку, гідність і взаємоповага, що пов'язували його з демосом, не дозволили Протогену залишити місто ні перед можливою навалою галатоскірів, коли багато хто втік, ні в голодні роки, коли ольвіюполіти запасали

зерно. Хоча при його багатстві йому було зовсім неважко виїхати з міста, навіть не втрачаючи свого майна. Проте Протоген в усі часи залишався зі своїм народом. До того ж в його декреті названі інші заможні люди, але вони навіть з меркантильних міркувань не наслідували його: відмовчувались або ж залишали місто, щоб не втратити свої кошти. Судячи з цього, доля полісу їх мало турбувала.

Саме Протоген належав до того типу громадян Ольвії, для яких збереження і незалежність полісу були значно ціннішими за власне багатство і благополуччя. Можливо, якби в Нижньому Побужжі за його життя було спокійно і ніщо не загрожувало місту, евергетична діяльність Протогена не проявилась би з такою послідовністю в кожному окремому випадку, коли дійсно потрібно було стати на порятунок міста і від Сайтафарна, і від галато-скірів та інших варварських угруповань, і від голоду. Ймовірно, в історії догетської Ольвії це був один з найважливіших періодів ще й тому, що він заступив час небувалого економічного і культурного розквіту. Завдяки Протогену Ольвія вдалося подолати кризу. Як ніколи, перед ольвіополітами по-стало питання про врятування полісу і його святинь.

У III—II ст. до н. е. тут жили й інші евергети, які в основному займалися будівництвом оборонних споруд, часто присвячуючи їх різним божествам у поєднанні з Демосом, або ж робили інші добрі послуги, як Антестерій і Нікерат²⁹. У сусідніх з Ольвією Істрії та Каллатії, де склалися схожі економічні й зовнішньополітичні ситуації, також здійснювалася евергетична діяльність (типу останньої) Арістагором, сином Апатурія, Мегістідом, сином Пантіма, Калліадом, сином Калліада, Діогеном, сином Діогена, та іншими. Проте їх благодіяння, порівняно з Протогенівськими, незрівнянно менші.

У декреті образ Протогена виступає як важливий елемент морально-політичного життя Ольвії, уособлюючи виразну систему цінностей, в якій великого значення набули захист і пропагування полісних традицій єдності громадянської общини. Заслужена оцінка його діяльності наведена В. В. Латішевим, в якій навряд чи можна вбачати значне перебільшення: «Яку б не віддавали йому шану, вона зникла без сліду, але мармур зберіг вдячне слово співгромадян про його заслуги і більше двадцяти віків по тому воскресив із забуття благородне ім'я Протогена Ольвійського, який своєю самовідданістю інтересам вітчизни, своєю постійною готовністю віддати останню монету на його потреби, мимоволі викликає до себе глибоку повагу й заслуговує почесного місця в рядах найпалкіших патріотів усіх часів і народів»³¹. Новознайдений напис на постаменті від статуї кінця III — першої чверті II ст. свідчить про те, що внук Протогена Євнік, син Євдора, відслуживши посаду жерця, присвятив статую свого діда Аполлону Дельфінію³². Отже, цілком можливо, що демос не поставив йому статую, а увінчав посмертно золотим вінком. А тому хроніка його евергетії, хоч в ній і відсутні аж надто хвалебні епітети в порівнянні з почесними декретами римського часу, залишилась навкіи його найкращим пам'ятником.

Протоген з притаманним йому характеру альтруїзмом і почуттям громадянського обов'язку став на шлях збереження політичного суверенітету рідного міста і спасіння його населення. Він належав до головних ініціаторів і проводирів у можливій боротьбі з галато-скірами і Сайтафарном. Саме його фінансова політика дала свої добрі результати. Його справедливість і вміння виходити із скрутного становища здобули йому популярність і той ореол слави, яким його відзначили ольвіополіти після смерті. Протоген уособлює в собі один з кращих образів ольвіополітів, наділених розумом, енергійністю, волелюбством, благородством і яскраво вираженою прихильністю до народу.

Примітки

¹ Koehler H. K. E. Zwei Aufschriften der Stadt Olbia. — Petrop., 1822; Koepfen P. Alterthümer am Nordgestade des Pontus. — Vindob., 1823.

² Найбільше уваги йому приділив В. В. Латішев (Исследования по истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887. — С. 109-114); пор.: Cauthier Ph. Les cités grecques

et leurs bien-paiteurs (IVe—Ier S. avant J. C.). — P., 1985. — P. 70—72; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. — М., 1989. — С. 209, 226.

³ *IRE*, 1², 32; *Латышев В. В.* Указ. соч. — С. 66—86; *Syll*³. 495; *Книпович Т. Н.* К вопросу о датировке ольвийского декрета в честь Протогена // ВДИ. — 1966. — № 2. — С. 142—149; *Каришковский П. Й.* До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена // Археологія. — 1968. — Вип. 21. — С. 95—105; *Виноградов Ю. Г.* Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. — М., 1989. — С. 182. (з літ.); *Яйленко В. П.* Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник. — М., 1985. — С. 164—170.

⁴ *Відповідно: Марченко К. К.* Ойкеты декрета в честь Протогена (1², 32). К вопросу о зависимом населении Ольвии эллинистического времени // Причерноморье в эпоху эллинизма. — Тбилиси, 1985. — С. 247; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 182; *Карышковский П. О.* Монеты Ольвии. — К., 1988. — С. 93. Він залишився на своїх старих позиціях відносно дати декрету. Див: *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 182; *Яйленко В. П.* Материалы... — С. 164—170; *Яйленко В. П.* Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм. — М., 1990. — С. 275; *Анохин В. А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989. — С. 48, 49.

⁵ *Шукин М. Б.* О галатах и дате декрета Протогена // Скифия и Боспор. Археологические материалы к конференции памяти академика М. И. Ростовцева. — Новочеркасск, 1989. — С. 125, 126.

⁶ *Рубан В. В.* Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV—III вв. до н. э. // ВДИ. — 1985. — № 1. — С. 44, 45; *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешико В. М.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — С. 150; *Марченко К. К.* Указ. соч. — С. 242 сл.

⁷ *НО*. 70; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 194 сл.

⁸ *Stefan A.* Die Getreidekrisen in den westlichen und nördlichen Küsten des Pontos Euxeinos in der hellenistischen Zeit // Hellenistische Poleis. — В., 1974. — S. 648—663.

⁹ *Вважається*, що саме близько до цього часу відноситься різке потепління клімату (*Бучинський І. Е.* Клімат України в минулому, нинішньому і майбутньому. — К., 1963. — С. 59).

¹⁰ *Великого розмаху в Середземномор'ї і Причорномор'ї набуло піратство.* Див: *Трофимова М. К.* Из истории эллинистического пиратства // ВДИ. — 1963. — № 4. — С. 53—74; *Брашинский И. Б.* Понтийское пиратство // ВДИ. — 1973. — № 3. — С. 123—133.

¹¹ *Отрешико В. М.* З історії Ольвійського поліса в IV—I ст. до н. е. // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 34—46; *Рубан В. В.* Указ. соч. — С. 12. У даному випадку не можна погодитися, що ці племена «просили притулку в місті» і, виходячи з цього, «можна вважати, що їх відносини з ольвіополітими були досить мирними» (*Крыжицкий С. Д.* і др. Указ. соч. — С. 99). Якби це було насправді так, то демос Ольвії пішов би на союз з ними, а не піддався паніці через те, що вони шукають (а не просять), де б сховатися.

¹³ *Syll*³. 398, 402, 408.

¹⁴ *SIG*, II. P. 84 в; *Каришковский П. Й.* Царські сармати у Страбона // Іноземна філософія. — 1973. — № 32. — С. 88—93; *Мачинский Д. А.* О времени первого активного выступления сарматов в Поднестровье // АСГЭ. — 1971. — Вип. 13. — С. 42—54; *Смирнов К. Ф.* Ольвийский декрет в честь Протогена и сарматы // Античные государства и варварский мир. — Орджоникидзе, 1981; *Смирнов К. Ф.* Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М., 1984. — С. 67; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 181. — Прим. 14.

¹⁵ *Абрамова М. П.* Взаимоотношения сарматов с населением позднерифских степных городов Нижнего Днепра // МИА. — 1962. — С. 274—283; *Полин С. В., Ростовцев М. И.* О сарматском завоевании Северного Причерноморья и современное состояние проблемы // Скифия и Боспор. — С. 121—123.

¹⁶ *Щодо* згаданих у декреті, до того ж в одному контексті з іншоетнічними угрупованнями, мікселінів, які мешкали поблизу Гір, і спільності назв «вся ойкетейя» (ΤΗΝ ΟΙΚΕΤΕΙΑΝ ΑΠΑΞΑΝ), відносно яких існує безліч концепцій і гіпотез, в тому числі і абсолютно протилежних (Пор. *Латышев В. В.* Указ. соч. — С. 217; *Блаватский В. Д.* Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья // СА. — 1954. — № 20. — С. 39, 40; *Марченко К. К.* Указ. соч. — С. 242—256; *Яйленко В. П.* Ольвия и Боспор... — С. 272), то вже те, що вони були в одній війні союзниками, а напередодні іншої — спокушені ворогами, вказує на їх політичну незалежність від Ольвії. Цьому питанню буде присвячена спеціальна стаття автора.

¹⁷ *Особливо* в еліністичний час гімнасії стали найбільш популярними для заможної молоді в кожному полісі. Одночасно вони служили центрами розумового і культурного життя, юнаки виховувались в дусі поваги до полісних традицій (*Блаватская Т. В.* Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени. — М., 1983. — С. 66, 67).

¹⁸ *IRE*, 1², 30; *НО*, 28+29+123+*IRE*, 1², 240; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 209.

¹⁹ *Латышев В. В.* Указ. соч. — С. 290, 291.

²⁰ *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 219.

²¹ *Minns E.* Scythians and Greeks. — Cambridge, 1913. — P. 462, 485; *Славин Л. М.* Периодизация исторического развития Ольвии // ПИСП. — М., 1959. — С. 101; *Парович-Пешикан М.* Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974. — С. 153—155; *Виноградов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 217 сл.; *Яйленко В. П.* Ольвия и Боспор... — С. 280.

- ²² Латышев В. В. Указ. соч.— С. 109, 110.
²³ Латышев В. В. Указ. соч. — С. 95—97.
²⁴ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 109—110.
²⁵ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 111, 112.
²⁶ Парович-Пешикан М. Указ. соч.— С. 155; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 194, 195.
Довів безпідставність і недоречність такої точки зору.
²⁷ Gauthier Ph. Op. cit.— P. 5—18.
²⁸ Трофимова М. К. Из истории эллинистической экономики // ВДИ.— 1961.— № 2.— С. 63.
²⁹ IPE, I², 178—180; Виноградов Ю. Г. Указ. соч.— С. 209; Лейлунская Н. О. Новый на-
пис з Ольвії // Археологія.— 1990.— № 3.— С. 117—122.
³⁰ Stefan A. Op. cit.— S. 653 ff.
³¹ Латышев В. В. Указ. соч.— С. 113. Перебільшення можна вбачати в тому, що Протоген
жертвував останнім, що в нього залишилось, хоч і невідома кінцівка декрету, яка могла
закінчуватись, як і декрет Каллісфена, сина Каллісфена (IPE, I², 42).
³² Русяєва А. С., Крапівіна В. В. З історії Ольвії IV—I ст. до н. е. // Археологія.— 1992.—
№ 4.— С. 19—36.

А. С. Русяєва

ПРОТОГЕН ОЛЬВИЙСКИЙ

Статья посвящена рассмотрению государственной и благотворительной деятельности Протогена. До сих пор ни в одном из античных городов на Понте не найдено эпиграфического документа, тождественного по информативности декрету Протогена, как и не встречено личности, подобной знаменитому эвергету Ольвии. На протяжении своей, очевидно, долгой жизни он занимался финансовой, политической, организационно-строительной и дипломатической деятельностью. Однако наибольший интерес представляет его благотворительная деятельность в кризисный период истории города. Протоген принадлежал к тому типу граждан Ольвии, для которых целостность и независимость полиса были значительно дороже собственного благополучия. В декрете его образ выступает как важный элемент политической и нравственно-этической жизни демократического государства, воплощая в себе выразительную систему ценностей, в которой большое значение придавалось защите и пропаганде полисных традиций единства гражданской общины. Справедливость и умение находить выход из тяжелого положения в интересах коллектива способствовали его популярности. Протоген воплощает в себе славный образ ольвийского гражданина, наделенного разумом, трудолюбием, благородством, ярко выраженным альтруизмом. Хроника эвергетики Протогена, хотя и прошло с тех пор около двадцати двух веков, поражает своим размахом, постоянством и разнообразием, оставаясь его лучшим памятником.

A. S. Rusiaeva

PROTOGENES THE OLBIAN

The paper is devoted to political and philanthropic activities of Protogenes. No epigraphic document which informativity might be identical to that of Protogen's decree has been found till now as well as no person resembling the outstanding Olbian euergeth. During his life which was, apparently, long Protogenes was engaged in financial, political, organization-building and diplomatic activity. But his philanthropic activity in the crisis period of history of the town arouses the greatest interest. Protogenes belonged to such type of Olbian citizens who held integrity and independence of the polis dearest of all their prosperity. The decree demonstrates his character as an important element of political and moral-ethic life of the democratic state which embodied an expressive system of values where defence and propagation of the polis traditions to maintain unity of the civil community were treated as the most important ones. His justice and skill to find way out of a serious situation observing interests of the community added much to his popularity. Protogenes was the incarnation of an image of a good Olbian fellow endowed with reason, diligence, generosity,

highly accentuated altruism. Chronicle of eurgethics of Protogenes strikes by its span, stability and diversity remaining the best monument to Protogenes though about twenty two centuries have passed since that.

Одержано 19.02.92

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СЛОВ'ЯН І GERMANЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ І ТИС. Н. Е.

Д. Н. Козак

У статті на основі писемних і археологічних джерел автор спробував реконструювати деякі сторони взаємовідносин слов'янських венедео-антських племен і германських племен готів. Визначається основний регіон проживання готів в Україні, де, як припускається, відбувся їх поділ на остроготів і везеготів, та шлях просування везеготів у Подунав'я.

Археологічні дослідження пам'яток першої половини I тис. н. е. в останні десятиріччя дали можливість нагромадити багато матеріалів, які завдяки прогресивній методиці розкопок (широкими площами, в одному мікрорегіоні, одного культурно-археологічного діапазону), перетворилися на якісно нове джерело для вивчення багатьох сторін історії та археології племен України цього часу¹. Виділено основні культурно-історичні спільності, їх межі, зроблено культурно-археологічні та етнічні визначення². Найслабшою ланкою у відтворенні давньої історії України першої половини I тис. н. е. тепер стало питання взаємовідносин між функціонуючими в цей час етнокультурними спільностями. Центральне місце в цій проблемі займають взаємозв'язки між найбільш численними і політично значущими народами — слов'янами та германцями.

Це питання ще не ставилося археологами у повному обсязі, оскільки не було ясності в етнічних визначеннях тих чи інших культур римського часу на території України. Над проблемою слов'яно-германських відносин, що піднімалася істориками, тяжіли ідеологічні догми. І якщо навколо питання про слов'янське походження зарубинецької чи черняхівської культур точилися (і точаться) жваві дискусії і воно в той чи інший бік вирішувалося, то германцям, як етносу взагалі, не надавалося місця. Дослідники, котрі ідентифікували з германцями черняхівську культуру (Кропоткін В. В., Кухаренко Ю. В.), піддавалися жорсткій критиці з боку «панславистів» (Рибаків Б. О., Брайчевський М. Ю., Симонович Є. О., Махно Є. В., Сміленко А. Т.). Зрештою і тим і другим не вистачало вагомих аргументів для вирішення питання на свою користь. Тому науковці легко прийняли компромісну ідею про багатоетнічну належність черняхівської культури. В її межах знайшлося місце і слов'янам, і германцям, і всім іншим народам, які проживали від початку ери на території України (Тіханова М. А., Баран В. Д., Винокур І. С.). Проте політизований підхід до «германського питання» і тут дався взнаки. Існування германців на території України допускалося лише після того, як сформувалася черняхівська культура. Їм визначили для проживання лише Північне Причорномор'я і Приазов'я (згідно з писемними джерелами), де, на жаль, поки що археологічних пам'яток германців не виявлено. Пам'ятки зі слідами гер-

©Д. Н. КОЗАК, 1993